

ПРАВА ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ В УКРАЇНІ

The article provides the analyses of the formation process of the international standards of the human rights in the informational sphere. The contemporary Ukrainian Constitutional guarantees for realization of the proper rights are determined. The characteristic of the mechanism of the informational rights guarantees is given.

69

Багато фахівців досліджують сьогодні питання правового та інституціонального механізмів забезпечення прав людини в сфері інформації [1 – 4]. Однак ряд аспектів потребує подальшого детального аналізу.

Дана стаття присвячена розгляду такої важливої складової проблеми як формування стандартів розуміння права на інформацію та конституційного забезпечення його реалізації. Головним при цьому виступає саме право людини, пріоритетне перед компетенцією держави в інформаційній сфері.

Специфіка інформаційної безпеки людини, на відміну від державної безпеки, полягає в тому, що вона базується, передусім, на чітких та дієвих гарантіях прав і свобод людини в сфері інформації. Слід зазначити, що права на свободу інформації, свободу думки і слова належать до так званих прав "першого покоління" – громадянських та політичних прав, які від початку вважалися і вважаються невід'ємною частиною людської особистості. Права і свободи людини в сфері інформації є важливим фактором, що визначає не лише умови існування конкретного індивіда, але є й таким, що багато в чому визначає долю політичного устрою держави. Адже права і свободи людини в сфері інформації є ключовими інститутами громадянського суспільства, правової, демократичної держави. Реалізація прав на інформацію, свободу слова є найважливішим механізмом захисту прав людини. Як зазначається у одній із доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини "світова практика демократичного державотворення переконує в тому, що право на свободу думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань є одним з наріжних каменів розбудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства. Без свободи слова немає демократії" [4]. Важливість права людини на інформацію підкреслюється і у резолюції 59 (1) Генеральної Асамблеї ООН, в якій зазначено, що "свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод".

Друга половина XX ст. стала тим часом, коли затвердилися наднаціональні, міжнародні засоби захисту прав людини, які спиралися на розуміння того, що додержання прав людини не може вважатися внутрішньою справою держави.

Першим фундаментальним міжнародно-правовим актом в рамках Хартії про права людини є *Загальна декларація прав людини*, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.

Ця декларація містить цілий комплекс юридичних гарантій, що визначають зміст та сутність інформаційної безпеки особи.

Так, норми статті 19 Загальної декларації прав людини встановлюють, що "кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів" [5].

Подібне розуміння права на свободу інформації поширилося в багатьох міжнародних та національних правових актах і перетворилося на певний еталон демократичного суспільства, являючись лакмусовим папірцем ситуації з дотриманням прав людини у будь-якій державі. Це право є "активним" за своїм змістом, оскільки представляє собою певну міру поведінки і для його реалізації людині необхідно вдатися до активних дій.

Дещо іншим за своїм змістом є право, передбачене нормами ст. 12 названої декларації, яке полягає в тому, що "ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію". Також передбачається, що "кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань".

Останні норми, в принципі, не вимагають від суб'єкта відповідних дій щодо їх реалізації, а навпаки, обмежують дії інших суб'єктів інформаційних відносин, захищаючи відповідні інформаційні відносини, що склалися. Це типовий вид норми-заборони, згідно якої охоронні правовідносини (захист закону від неправомірного втручання) виникають у випадку її порушення.

Іншими словами, ми можемо стверджувати, що правовий статус людини як суб'єкта інформаційних відносин ґрунтується на двох основних її правах:

- по-перше, це право людини вільно, безперешкодно, на власний розсуд бути суб'єктом інформаційних процесів, шукати, одержувати і поширювати інформацію, причому це право не пов'язане з територіальною юрисдикцією держави і не обмежується територіально державними кордонами.

- по-друге, це право людини на захист від неправомірного інформаційного втручання, яке охоплюється англійським терміном *privacy*, тобто правом на конфіденційність інформації щодо

особистого життя та правом на захист від розповсюдження вигаданої та перекрученої інформації, що завдає шкоди її честі і репутації.

Подібна конструкція прав людини в галузі інформації, як вже зазначалося, була сприйнята в якості стандарту як в міжнародному, так і в національному праві більшістю держав світу, в тому числі і Україною і відтворена у цілому ряді нормативно-правових актів.

Зокрема, аналогічні за змістом норми містяться в *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права*, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.

Аналогічна за змістом, але відмінна за формою викладення в правових нормах конструкція відтворена і в *Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.* [6]. Дана Конвенція є особливо актуальною для України, з огляду на ратифікований нашою державою Протокол 11, який передбачає можливість захисту прав і свобод, встановлених даною конвенцією у Європейському суді з прав людини. Причому в даному випадку слід звернути увагу не лише на самі правові норми, викладені у відповідних статтях Конвенції, але й на практику Суду з їх застосування та тлумачення, оскільки дана практика носить прецедентний характер і використовується при прийнятті наступних рішень Суду з аналогічних питань.

Ст. 10 даної Конвенції встановлює *свободу вираження поглядів*, згідно якої: "Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів".

Практика Суду значною мірою конкретизує вищезазначену норму, серед яких, зокрема, можна виділити такі позиції:

- термін "вираження поглядів" охоплює представлення інформації в будь-якій формі (документи, промови, зображення, дії, що виражають позицію чи подають інформацію тощо), а також за допомогою будь-яких засобів (друковані та електронні ЗМІ, кінофільми, вистави тощо). Таким чином, захист розповсюджується не лише на саме вираження поглядів, але й на засоби такого вираження. Захищається не лише вираження політичних поглядів, а й діяльність в мистецькій сфері та інформація комерційного характеру;

- існує відмінність між поняттями "інформація" та "ідея". Таким чином свобода висловлювань не обмежується лише фактичними даними, які можна підтвердити, а включає також погляди, критику та припущення. Звідси вимагати доведення правдивості або

спростування можливо лише стосовно фактів. Особа, що висловила свої погляди, а не факти, не може бути зобов'язана їх доводити [7].

Нормами ст. 8 Конвенції встановлюється *право на повагу до приватного і сімейного життя*, згідно якого: "Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції".

В контексті даної норми Конвенції можна, зокрема, відзначити:

- дотримання права на приватне життя передбачає обов'язок держави контролювати як діяльність органів публічної влади та їх посадових осіб, так і діяльність фізичних та юридичних осіб;

- навіть якщо факт збирання інформації про особисте життя є виправданим з точки зору закону, її подальше зберігання або використання може становити правопорушення;

- при забезпеченні таємниці кореспонденції держава не зобов'язана забезпечувати зразкове функціонування поштових послуг.

Названі вище міжнародно-правові акти носять універсальний характер, визначаючи основні права і свободи людини.

Разом з тим питання реалізації та захисту окремих видів прав людини в сфері інформації знайшли своє відображення в цілому ряді інших актів міжнародного права. Серед таких міжнародно-правових актів найбільш визначними є:

- *Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля*, підписана 28 червня 1998 р. в м. Орхус, Данія [8]. Дана Конвенція визначає основні принципи надання громадськості екологічної інформації органами державної влади та місцевого самоврядування. Україна приймала участь у підписанні цієї Конвенції та ратифікувала її 6 липня 1999 р. Положення даної Конвенції були імплементовані в національне законодавство України.

- *Конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру*, підписана в Страсбурзі, 28 січня 1981 р. [9] Метою цієї Конвенції (ст. 1) є забезпечення на території кожної держави-учасниці для кожної особи, незалежно від її національності або мешкання, поваги її прав і основних свобод, зокрема, її права на недоторканість особистого життя, стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру, що її стосуються.

Конвенцією визначаються (ст. 5) основні вимоги до даних особистого характеру, що піддаються автоматизованій обробці, згідно яких ці дані:

- отримуються та обробляються сумлінно та законно;

- зберігаються для визначених і законних цілей та не використовуються у спосіб несумісний з цими цілями;
- мають бути адекватними, відповідними і ненадмірними з точки зору цілей, заради яких вони зберігаються;
- мають бути точними та у разі необхідності мають поновлюватися;
- зберігаються у форматі, який дозволяє ідентифікувати суб'єктів даних не довше, ніж це необхідно для цілі, заради якої такі дані зберігаються.

З метою гарантування дотримання прав осіб, до таких даних повинні застосовуватися засоби захисту щодо запобігання випадковому знищенню або несанкціонованому доступу, зміненню або поширенню (ст. 7).

Також передбачені додаткові права особи-суб'єкта даних (ст. 8), до яких зокрема відноситься можливість:

- встановлювати існування файлу даних особистого характеру;
- отримувати такі дані у доступній для розуміння формі;
- вимагати у відповідних випадках виправлення або знищення таких даних;
- використовувати засоби правового захисту.

Слід зазначити, що для України є дуже актуальним приєднання до даної Конвенції, з огляду на наявність систематичних порушень прав громадян щодо розголошення даних особистого характеру, що збираються органами публічної влади згідно їх компетенції.

Крім того, питання прав людини в сфері інформації та стану їх захисту розглядаються в цілому ряді документів міжнародних міжурядових організацій, насамперед ООН, Рада Європи, ОБСЄ тощо. Деякі з цих документів стосуються безпосередньо України, як наприклад рекомендації Ради Європи.

Конституція України, встановлюючи комплекс прав людини в галузі інформації, базується на міжнародно-правових стандартах в цій галузі і в основному відтворює як концептуально, так і змістовно відповідні їх положення. Ключовими для визначення прав і свобод людини в галузі інформації є норми ст. ст. 34 та 32 Конституції [10].

Так, ст. 34 Конституції визначає *право на свободу слова та право на інформацію*, згідно якого:

- кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Ч. 3 ст. 34 Конституції містить вичерпний перелік випадків обмеження цього права.

Крім того, ст. 40 Конституції встановлює *право на звернення* – механізм, за допомогою якого особа може реалізовувати свої права та законні інтереси у відносинах з органами публічної влади, зокрема в тому, що стосується доступу та отримання інформації від цих органів. Згідно норм даної статті усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Встановлене ст. 34 Конституції право є "активним". Це право людини може розумітися як можливість здійснювати будь-яким способом та у будь-якій формі бути учасником інформаційних відносин, окрім випадків наявності прямих заборон з боку закону.

Інша група прав людини в галузі інформації, встановлена Конституцією, спрямована на обмеження інформаційного втручання в приватні справи особи з боку держави і третіх осіб. Названі норми мають, в першу чергу, захисний характер щодо конкретних правових відносин в інформаційній сфері.

Гарантії *права людини на невтручання в особисте життя* базуються, насамперед, на нормі ст. 32 Конституції, яка, зокрема, забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Також нормами даної статті визначаються основні механізми забезпечення даного права.

Першим з них (ч. 3 ст. 32 Конституції) є право громадянина знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Це право дозволяє встановити сам факт збирання інформації про особу органами публічної влади та їх посадовими особами, визначити їх зміст і на основі цього встановити ступінь правомірності таких дій.

Інший механізм (ч. 4 ст. 32 Конституції) полягає в гарантії судового захисту прав:

- спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї;
- вимагати вилучення будь-якої інформації;
- відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Похідним від права на невтручання в особисте життя є *право на таємницю кореспонденції*, оскільки фактично цим правом встановлюється додаткова гарантія щодо невтручання в особисте життя людини. Зокрема в рамках Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (ст. 8) ці права розглядають в комплексі. В Конституції України це право встановлюється окремою ст. 31, згідно норм якої кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Основним механізмом забезпечення даного права є визначене в цій же статті правило, згідно якого винятки із права на таємницю кореспонденції можуть бути встановлені лише судом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Ці основні права людини в інформаційній сфері підкріплюються і розширюються цілим рядом інших конституційних норм. Так слід назвати норми ст. 15 Конституції України, що, зокрема, встановлює політичну і ідеологічну багатоманітність суспільного життя і забороняє цензуру; норми ст. 21 Конституції закріплюють невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини; норми ст. 28 Конституції закріплюють право людини на повагу до її гідності, забороняють піддавати людину катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; забороняють піддавати людину без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідженням. Також велике значення має ст. 41 Конституції, яка, зокрема, визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та встановлює непорушність права приватної власності.

Разом з тим не можна оминути певну "бомбу затриманої дії", що її закладено в Розділі II Конституції. Це викликано тим, що вітчизняна правова наука практично не сприймає існуючу в західному

конституційному праві класифікацію термінів для визначення прав людини. Так в англійській термінології використовуються наступні поняття: *rights* для визначення невід'ємних прав людини (на життя, свободу тощо); *freedoms* або *liberties* для визначення громадських та політичних прав і свобод та термін *entitlements*, який охоплює надані державою економічні і соціальні права. В українському законодавстві, натомість, застосовується єдиний термін "права людини". Так разом з вже названими нами інформаційними правами і свободами в Конституції України міститься ряд прав, які є інформаційними за своїм об'єктом, але економічними або соціальними за своїм змістом.

Це, передусім, норми ст. 54, які встановлюють свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

До обов'язку держави відноситься сприяння розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством, збереження історичних пам'яток тощо.

Але чи можна, наприклад, розвиток наукових зв'язків або правове регулювання використання об'єктів інтелектуальної власності ставити в один ряд з невід'ємними інформаційними правами людини на таємницю приватного життя, на свободу слова, на захист честі і гідності? До того ж простий аналіз норм Конституції вказує на похідний характер інформаційних прав, зазначених в ст. 54. Так право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості є складовою права на свободу слова, встановленого ст. 34 Конституції, права щодо захисту інтелектуальної власності є похідними від загального права власності (в тому числі і інтелектуальної), встановленого в ст. 41 Конституції тощо.

В чому ж полягає зміст небезпеки, яка слідує із відсутності чіткого поділу в Конституції громадянських прав і свобод та економічних та соціальних прав людини? Чинників небезпеки ми можемо виділити щонайменше два. Один полягає в сфері правової свідомості, другий – в сфері практики правозастосування, і ці два чинники є взаємопов'язаними.

Виконання тих інформаційних прав людини, які належать до громадянських та політичних прав і свобод: свобода слова, право на одержання інформації, право на невтручання в особисте життя, право на таємницю листування, заборона цензури може бути повною мірою забезпечене судовими органами, як це і передбачено

ст. 55 Конституції України. Для реалізації громадянських та політичних прав достатньо застосування виключно правових механізмів: правильне застосування судами конституційних норм та відповідного галузевого законодавства, прийняття судового рішення та його до виконання.

Реалізація ж цілого ряду соціальних і економічних прав належить не лише від нормативно-правових приписів, але й від забезпечення відповідних умов. Останнє входить до компетенції не судової, а насамперед, виконавчої гілки влади та місцевого самоврядування.

Повсякденна діяльність цих органів повинна створювати відповідні умови для реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів. Концепція адміністративної реформи, реформи адміністративного права, та цілий ряд інших документів спрямовані на зміну самих поглядів щодо сутності державної влади та закріплення підходу, за якого державна влада – це реалізація не тільки правомочностей, а й виконання певних обов'язків держави перед громадянином. Подібне твердження ніяким чином не принижує значення судового захисту. Але судовий захист застосовується в тих випадках, коли вже відбулося порушення права, а завдання виконавчої влади створити умови, за яких подібних порушень відбуватися не буде.

Не менш важливим механізмом є контроль з боку інститутів громадянського суспільства. Причому на прикладі права на свободу слова реалізується цікава взаємозалежність. З одного боку, дотримання цього права неможливо без ефективного громадського контролю, з іншого, за відсутності цього права сам громадський контроль буде неефективним. Історія розвитку інституту прав людини свідчить, що, нажаль, найбільших утисків, порушень та обмежень інформаційні права і свободи людини зазнавали з боку держави та її органів, оскільки вступали в конфронтацію з інтересами останніх. Як зазначає відомий американський правник Бернард Сіган, який брав участь у розробленні конституцій цілого ряду східноєвропейських країн: "Конституція повинна турбуватися про свободу в заперечувальному розумінні – захисту особистості від сили влади" [11]. Таку постановку питання прийнято пояснювати схильністю державної влади до самоконцентрації та самозростання. В розвиненому демократичному суспільстві подібні небезпечні тенденції повинні компенсуватися системою розподілу влад з її стримуваннями і противагами, а також обмежуватися контролем з боку інститутів громадянського суспільства.

Література:

1. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / І. В. Арістова. – Харків: УВС, 2000. – 368 с.
2. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи / Б. А. Кормич. – К.: Кондор, 2004. – 382 с.
3. Литвиненко О. В. Інформаційна безпека Європи / О. В. Литвиненко. – К., 1999 – 61 с.
4. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – Київ, 2000. – С. 202.
5. Загальна декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. // Док. ООН/PES/217 А.
6. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Перший протокол та протоколи № 1, 4, 6, 7, 9, 10 та 11 до Конвенції (Рим, 4. XI. 1950) // Голос України. – 2001. № 3 (2503), 10 січня. – С. 6 – 8.
7. Огляд практики Європейського суду з прав людини. Норми та стандарти Конвенції про захист прав і основних свобод людини. – К.: Міністерство юстиції України, 2002. – С. 37.
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 28 червня 1998 р. (Ратифіковано Законом України № 832-XIV від 6 липня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34. – Ст. 296.
9. Конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру. Страсбург, 28 січня 1981 р. // Збірка договорів Ради Європи. – Київ: Парламентське видавництво, 2000.
10. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, що здобули свободу / Бернард Г. Сіган. – Київ: Інститут демократії ім. П. Орлика, 1993. – С. 31.